

SO'Z – TILNING MARKAZIY BIRLIGI

Qodirov Ziyoidin Mamadaliyevich

Andijon davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail: z.qodirov1961@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil Jurnal soni: 16-B Maqola raqami: 20 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1304 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS semasiologiya, onomasiologiya, denotat, konnotat, pragmatizm, dublet, enantiosemiya, yaxlit birlik, chegara sema.	Maqolada tilning eng markaziy va irratsional birligi hisoblangan so'z, so'zning semantik strukturasi o'rganilgan. So'zning til-invariant va nutq-variant hodisasi sifatida lingvopoetik, lingvokulturologik, lingvopragmatik, lingvopsixik aspektlarda diaxron, sinxron reallashuvi ko'rib chiqilgan. So'zning shakli, ma'no va funktsiya xususiyati, ularning o'zaro teng qimmat asosida bir-birini taqozo va inkor qilishi, so'zning markaziy va periferik ma'nolari tavnologik tahlil qilingan. Shuningdek, so'zning til tizimidagi markaziy o'rni, uning mazmuniy va struktur xususiyatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. So'zning tilning asosiy birliklari — fonema, morfema, gap va matn bilan o'zaro munosabati ochib berilib, uning nomlash, ifodalash va kommunikativ vazifalari ilmiy asosda yoritiladi. Maqolada turli lingvistik maktablarning so'z tabiatiga oid qarashlari tahlil qilinib, til tizimida so'zning markaziy birlik sifatida shakllanishi va til taraqqiyotidagi o'rni bo'yicha xulosalar ishlab chiqiladi.

Kirish. "Tilshunoslik fani fan sifatida qachon paydo bo'lgan?" degan savolga aniq javob berish qiyin bo'lsa-da, mutaxassislar tilshunoslikning dastlabki ildizlari to'rt ming yillar oldin paydo bo'lgani haqida umumiy fikrdalar. Tilshunoslik fanining mustaqil fan sifatidagi shakllanishi masalasiga kelsak. Ma'lumki, eng qadimgi yozma manbalar eramizdan avvalgi X asrlardan boshlab uchraydi va bu manbalarning asosi unga hind tilshunosi Panini tomonidan V–IV asrlarda qo'yilgan tamal toshi — "Panini grammatikasi" ekanligi hech kimga sir emas. Tilshunoslikning ibtidosidan to hozirigacha so'z tilning eng qadimiy va markaziy, eng munozarali va ratsional masalasi bo'lib, ayni paytda so'z ham til birligi, ham nutq birligi ekanligi uning boshqa til birliklariga nisbatan mohiyat-mundarijasining kengligi bilan izohlanadi. So'z, so'zning mazmuniy mohiyati, mazmuniy mundarijasini ochish Aristotel "Poetika"sidan boshlab hozirgi zamon tilshunoslarining qarashlarida ham bardavom bo'lmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida so'z ma'nosi va uning tadqiqi qadimiy davrlardan buyon — Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamahshariy, Alisher Navoiy kabi ajdodlarimizning diqqat markazida bo'lgan.

Adabiyotlar tahlili. XX asrning boshlariga kelib qator fanlarda — matematika, fizika, kimyo, biologiya, psixologiya va tilshunoslikda muayyan fan strukturasi (tuzilishi)ni va ushbu strukturani tashkil qilgan elementlarni o'rganish boshlandi. Struktura o'zaro bog'langan va o'zaro bir-birini taqozo va inkor qiluvchi birliklar majmuyidir. Aniq fanlardagi bu yo'nalish tilshunoslikda sistem-struktur tilshunoslik nomini oldi. Bu yo'nalish jahonning qator mamlakatlarida o'zining iste'dodli vakillarini yetishtirdi: Shveytsariyada Ferdinand de Sossyur, Chexiya (Praga)da rus olimi N.S.Trubetskoy, Kopengagenda Lui Yelmslev, AQShda E.Sepir, L.Blumfeld, keyinroq S.Xarris va boshqalar¹. Sistem-struktur tilshunoslik o'zbek tilshunosligining tarkibiy qismi va mustaqil bir yo'nalishi sifatida XX asr o'rtalarida shakllandi².

Metodologiya. Obyektiv olam elementlari shakl va ma'no yaxlitligidan iborat bo'lib, ularning so'z vositasida inson ongiga ko'chishi induksiya metodi asosidagi empirik tahlil, kuzatish va eksperementga tayanadi va shu asosdagi sababiyat va natija qonunlariga bo'yinsunadi. Mazkur maqolada tilning(ayni paytda, nutqning) markazi birligi bo'lgan so'zning shakl va ma'no munosabati simmetriyasi va asimetriyasi tahlilga tortildi. So'zning shakl va ma'no dialektik birligi so'zning funksional xususiyatini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari. So'z o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va funktsiyalarda qo'llanadigan eng kichik asosiy til (nutq) birligi hisoblanadi. So'z tovush tomoni bilan fonetikaning, leksik birlik

(leksema) sifatida leksikologiyaning, turli grammatik ma'nolarni ifodalashi va shu ma'nolarni ifodalovchi formalarga egaligi bilan morfologiyaning, so'z birikmasi va gap qurilishiga material-asos bo'lib xizmat qilishi bilan sintaksisning o'rganish obyekti bo'la oladi. "Leksik so'z, semantik so'z, morfologik so'z"³.

So'z va leksema atamallari ko'p hollarda aralash holda qo'llanadi. Lekin ular o'zaro bir-biridan farq qiladi. Leksema semema va nomemalarning o'zaro munosabatidan tashkil topgan butunlik sanalib, ularning mazmuniy mundarijasi atash, ifoda va vazifaviy sememalar munosabatidan iborat bo'ladi. Har qanday leksema bu semalardan "atash" semasi, albatta, ishtirok etadi. Shuning uchun bu sema leksemaning markaziy semasi, qolgan semalar esa chegara semalar hisoblanadi.

So'z atamasi leksemalardan boshqa birliklarni ham, ya'ni atash semasiga ega bo'lmagan birliklarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, *ammo, uchun, kabi, bilan* va boshqalar so'z, biroq ular leksema emas. Chunki ular faqat grammatik ma'noga ega, ularda atash semasi mavjud emas. Demak, so'z grammatik ma'noga ega bo'lgan leksemalarni va yordamchi, undov, modal nomlari bilan yuritiluvchi birliklarni o'z ichiga oladi⁴.

Muhokama. Obyektiv borliqdagi mavjud, nomavjud narsa, voqea, hodisa, mohiyat ifodasi asosiga qurilgan, ular haqidagi mavhum tushunchani ifodalovchi tovush yoki tovushlar majmui — fonetik butunlik so'z deyiladi.

So'z obyektiv borliqdagi narsa, voqeani atash ifodasiga ko'ra leksik sath birligi, obyektiv borliqdagi narsa, voqeaning grammatik ma'no ifodasiga ko'ra morfologik yoki sintaktik sath birligi hisoblanadi. Masalan, *kitob* so'zining o'quv qur'oli ekanligi, o'qiladigan narsani ifodalashi uning leksik sath birligi ekanligini ko'rsatadi, uning ot, sodda, birlik, bosh kelishik ekanligi, ya'ni grammatik (morfologik) ma'no ifodalashi morfologik sath birligi ekanligini ko'rsatadi, gapda biror gap bo'lagi vazifasini bajarishiga ko'ra sintaktik sath birligi ekanligidan dalolat beradi.

So'zdagi grammatik ma'no shakliy ko'rsatkichlar yordamida ifodalanadi. Leksik ma'no (narsa, voqea) inson ongidagi bevosita yoki bilvosita in'ikos hisoblanib, insonning umumiy bilim fondi, biluv imkoniyati, mentaliteti, madaniyati, tafakkur ko'lamini bilan bog'liq bo'ladi. Shakliy jihatdan ham, moddiy jihatdan ham so'zning umumiy ma'nosi shaxsiy tafakkur mahsuli bo'lib, haqiqatan, tilda mavjud bo'lishi mumkin emas⁵. "So'zning umumiy ma'nosi" masalasi juda ko'p tortishuv va munozaralarga sabab bo'ldi va bo'lmoqda. So'zning umumiy ma'nosi denotativ, konnotativ va pragmativ ma'noga bo'linadi. Denotativ ma'no obyektiv borliqning inson ongidagi bevosita va birlamchi in'ikosi hisoblanadi.

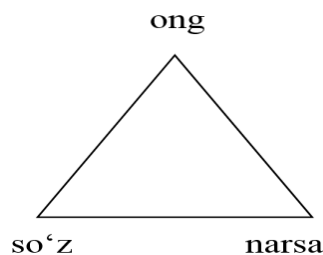
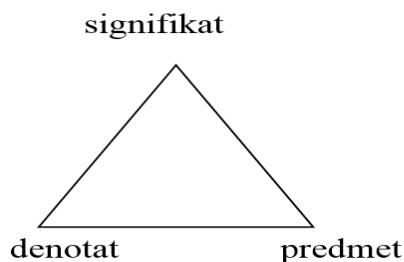
¹ Qodirov Z. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. — Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. — 6. 5.

² Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 2-жилд. — Тошкент: Akademnashr, 2012. — 6. 142.

³ Qodirov Z. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. — Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. — 6. 81.

⁴ Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшunoslik nazariyasi. — Тошкент: Fan, 2008. — 6. 66.

⁵ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. В 4 т. Т. I-II. — Москва: Просвещение, 1958. — с. 43.

Obyektiv borliq (insonni qurshab turgan olam) muayyan belgilar (soʻzlar) yordamida inson ongida inʼikos etadi. Agar inson ongida shu belgining izi (kodi) boʻlmasa, u inʼikos etolmaydi. Masalan, soʻzlovchi *moʻmiq* deb aytsa, akustik obraz orqali (talaffuz) tinglovchi ongiga (signifikat) yetib bordi, lekin tinglovchi ongida *moʻmiq* haqida tasavvur yoʻq, shuning uchun uni predmetga – obyektiv borliqqa qaytara olmaydi, chunki uning ongida “*moʻmiq*” belgisining izi (kodi) yoʻq (aslida, *moʻmiq* don mahsulotlarini yanchish uchun qilingan xirmonning oʻrtasiga qoqiladigan katta qoziq boʻlib, unga ot, eshak, hoʻkiz bogʻlangan, ularni *moʻmiq* atrofida doira shaklida aylantirib, donni yanchib, poyasidan ajratganlar). Shuning uchun ham A.Potebnya aytadiki, soʻzlovchi tinglovchida oʻzining (soʻzlovchining) fikrini emas, tinglovchining ongida mavjud oʻz fikrini uygʻotadi. Yaʼni, soʻzlovchi “*lola*” desa, tinglovchi soʻzlovchining lolasini emas, oʻzining lolasini tushunadi. Albatta, millat tafakkuriga xos umumiylik mavjud boʻladi, soʻzlovchi va tinglovchi bir millatga mansub boʻlsa, bir millat (masalan, oʻzbek) tafakkuridagi *lola* tushuniladi. Oʻzbek taqakkuridagi oʻzbek “*shayton*”i rus tafakkuridagi rus “*shayton*”i (dyavol)dan farq qiladi.

Denotativ maʼno har qanday emotsional-ekspressivlikdan, ijobiy va salbiylikdan, soʻzlovchining subyektiv munosabatidan holi, moʻtadil munosabatni ifodalavdi.

Konnotativ maʼno esa “ustama” maʼno boʻlib, emotsional-ekspressiv boʻyoqqa ega boʻladi, emotsional-ekspressiv boʻyoq ijobiy yoki salbiy boʻlishi mumkin. Konnotativ maʼno denotativ maʼnoning ustiga qoʻyiladi, soʻzlovchining oʻzi bildirayotgan fikriga subyektiv munosabatini ifodalab, uning keyingi bosqichi hisoblanadi.

Qosh, koʻz, burun, ogʻiz joylashgan tanamiz qismining nomi yoki boshning oldi qismi yohud oʻng quloqdan chap quloqqacha, soch chiqqan joydan iyakkacha boʻlgan joyning nomi *yuz* deyiladi – bu maʼno denotat, mazkur denotatning sinonimik shakllari – *chehra, jamol, oraz...* yoki *turq, bashara, shixt...* kabi shakllar konnotat shakllar hisoblanadi, soʻzlovchi muayyan nutqiy vaziyat uchun munosibini tanlaydi. *Yuz* soʻzi sinonimik paradigmaning denotat maʼnosi hisoblanadi, u emotsional-ekspressivlikdan butunlay xoli boʻladi. Konnotativ maʼnoni ifodalovchi soʻzlarda ijobiy yoki salbiy boʻyoqdorlik mavjud boʻladi.

Pragmat maʼno ijtimoiy, amaliy maʼno hisoblanib, asrlar davomida qoʻllanib kelinayotgan denotat yoki konnotat toʻldira olmayotgan boʻsh oʻrinlarni, oʻzi qoniqmayotgan jihatlarni qondirish uchun millat tomonidan oʻylab topilgan amaliy maʼno boʻlib, shu millatning ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-madaniy, geografik-areal, diniy-etnografik, tarixiy-adabiy, psixologik-ruhiy va boshqa jihatlarni oʻzida mujassamlashtiradi.

Yuz belgisining *istara, farishta(li), azroil (tuki bor), zaxil* shakllari yuzning pragmat maʼnosi hisoblanadi. Muayyan bir belgining bir millatdagi pragmatik shakli boshqa millatda boʻlmasligi yoki boshqa muqobil variantda qabul qilingan boʻlishi mumkin. Pragmat maʼnoni ifodalovchi shakllar tildan tilga tarjima qilinmaydi, millatning oʻzigagina xos, denotat va konnotat maʼnosi topilgan davrdan keyingi davr amaliy maʼnosi hisoblanadi.

Masalan, Sibir xalqlarining *qor* bilan bogʻliq boʻlgan pragmatik tushunchasi arab xalqlarida, arab xalqlarining *tuya* yoki saholiklar bilan bogʻliq pragmatik tushunchasi Sibir xalqlarida, yapon, xitoy xalqlarining *ilon, ajdarho* (suv hayvonlari) bilan bogʻliq pragmatik tushunchasi, bizning “*paxta* – milliy iftixorimiz” pragmatik tushunchasi boshqa millatlarda boʻlmasligi mumkin. Demak, pragmatik maʼno muayyan bir tilda mavjud barcha soʻzlarda ham boʻlmasligi mumkin.

Professor N.Mahmudov “til insonga odamni, olamni, Allohni anglash uchun Alloh tomonidan berilgan”ini dadil aytadi. Til soʻz vositasida namoyon boʻladi. Insonning soʻzni egallashi, undan foydalanishi uning oʻzini qurshab turgan olamni, oʻzi mansub jamiyatni bilish imkoniyatini taʼminlaydi. Insoniyat hayot tarzining soddadan murakkablashuvi, dastlabki sodda hayot tarzi (narsa-buyumlarning ozligi)ning rivojlanishi, hech shubhasiz, yangi soʻzlar bilan xulosalanadi. Soʻzlarning paydo boʻlishi esa shakl va maʼno dialektikasining yaxlitligidan iborat boʻladi. Shaksiz maʼno boʻlmaganidek, maʼnosiz shaklning boʻlmasligi tabiiy. Shakl va maʼnoning dialektik yaxlitligi muayyan funksiya – nominativ, kommunikativ yoki ekspressivlikga xoslanadi. Ushbu uch birlikning muayyan nutqiy vaziyat taqozosidagi muhim va nomuhimlik darajasi (gradatsiyasi) turlicha boʻlishi mumkin. Bir nutqiy vaziyatda maʼno birlamchi, shakl va funksiya ikkilamchi, bir nutqiy vaziyatda funksiya birlamchi, maʼno va shakl ikkilamchi yoki aksincha boʻlishi mumkin. *Yangi* soʻzining sutga nisbatan semantik valentligida *vaqt* (sutning sogʻilgan payti) maʼnosi, yaʼni ijtimoiy maʼno – funksiya birlamchi, *yangi koʻylak (yangi koʻylagim bor)* valentligida kiylimganlik (ishlanmaganlik) maʼnosi birlamchi, *yaxshi gap, yaxshi gapirdi* valentligida shakl birlamchi, *yaxshi (yaxshi gap)* – sifat, oddiy daraja, aniqlovchi, sifatlovchi, bitishuv, yaxshi (*yaxshi gapirdi*) – ravish, hol, tarz, bitishuv. *Anvar ariqdan sakradi – Anvar quvurdan sakradi*, qayerdan sakradi, nimadan sakradi? Qayerdan sakradi – hol, nimadan sakradi – toʻldiruvchi. *Ariq* soʻzida makon maʼnosi kuchli (qayer), *quvur* soʻzida narsalik maʼnosi kuchli (nima). *Qargʻa devorda turibdi* – qargʻa qayerda turibdi

Shakl + maʼno = q funksiya

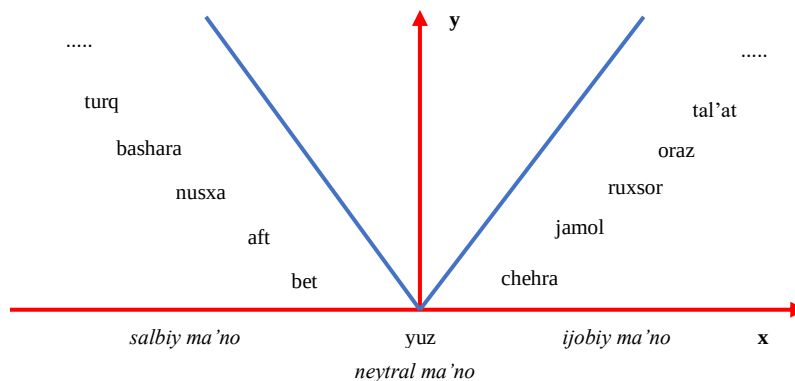

Bir shakl bir ma'noni taqozo qiladi, albatta, bu aksariyat hollarda insoniyat hayotining sodda turmush tarzi davriga ko'proq mos keladi va bu masala tilshunoslik tarixida juda ko'p tortishuv va bahsmunozaralarga sabab bo'lgan⁶.

Dunyo tamaddunining rivojlanishi tilning barcha sath birliklarida, jumladan, leksik sathida ham emotsional o'zgarishlarni taqozo qildi. Qadimgi yunon va Rim tilshunosligidagi so'zning dastlabki shakl va ma'no dialektik yaxlitligining asimmetriyasi buzilishi – sh(shakl) + m(ma'no); sh + m; sh < m; sh > m; sh ≠ sh; m ± m – jarayoni qadim davrlardan boshlab tilshunoslar diqqat markazida bo'lgan va har bir davr ushbu til hodisasiga o'z munosabatini bildirgan

O'zbek tilshunosligida so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rganishda Y.D.Pinxasov, F.Kamol, A.Hojiyev, M.Mirtojiyev, B.Isabekov, E.Begmatov, Sh.Rahmatullayev, R.Shukurov, H.Ne'matov, R.Safarova va boshqa qator tilshunoslar jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar.

Leksik ma'noning birlamchi tomoni mazmuniy aspekt, ikkinchi tomoni struktur-funksional aspekt sanaladi. Leksik ma'noning birlamchi tomoni mazmuniy aspekt, ikkinchi tomoni struktur-funksional aspekt sanaladi. Mazmuniy aspekt olamni aks ettirishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi aspekt leksemaning sistema ichidagi munosabatini o'z ichiga

Sinonimik guruhdagi so'z emotsional-ekspressiv belgisiga ko'ra ikkiga – ijobiy va salbiy emotsional-ekspressiv qatorga bo'linadi.

Nutqiy vaziyat egalari – so'zlovchi va tinglovchi, asosan, so'zlovchi tomonidan nutqiy vaziyat maqsadi uchun mos emotsional-ekspressivligi ijobiy yoki salbiy bo'lgan so'z tanlanadi va nutqiy maqsad amalga oshiriladi.

So'zning emotsional-ekspressivlik darajasi so'zlovchining layoqatiga bog'liq bo'ladi. Emotsional-ekspressivlikni, asosan, sinonimlar, ma'nodoshlar (polisemiya), variantlar, dubletlar ishtirokida fonetik (tovushlarning cho'zilishi, qisqarishi, juftlashishi, almashinuvi), leksik (so'z tanlash), morfemik (qo'shimcha variantlarini, qo'shimchalar bilan yordamchi so'zlarni almashtirish), sintaktik (gap bo'laklarining o'rnini almashtirish) usullarda amalga oshiriladi.

Emotsional-ekspressiv sinonimlar, asl mohiyatan, leksik sinonimlar, grammatik (morfologik, sintaktik) va situatsion (muayyan nutqiy vaziyatdagi) sinonimlar yordamida amalga oshiriladi. Leksik sinonimlar: yuz, bet, aft, bashara yoki chol, qariya, keksa, oqsoqol; fonetik sinonimlar: dedi – deydi (ye-yei), tamoshu – tomosha (o-a), ikki – ekki (i-e); morfemik sinonimlar: beaql – noaql (be-, no-), beaql – aqlsiz (be-, -siz), puldor – serpul (-dor, -ser) va boshqalar.

Ekspressiv javoblar, birinchi navbatda, mimik ifodalar yordamida muayyan maqsadni ifodalash uchun xizmat qiladi. Mimik ifoda vositalari biologik (lab burish, qosh uchirish) yoki individual (muayyan individ odati) turlicha bo'lishi mumkin. Mimikalar yordamida emotsiyaning ifodalanishi biologik jarayon hisoblanib, so'zlovchining yoki tinglovchining xarakterini, ifodalanayotgan fikrga u yoki bu jihatdan munosabati (g'azab, nafrat, qo'rquv, shodlik, hayrat va h.)ni ifodalaydi. Muayyan millatning mentaliteti, urf-odatlar, rasm-rusumlari, milliy madaniyatini ifodalovchi tabu va evfemizmlarda ham

oladi. Ayrim mualliflar leksemadagi shakl va mazmun birligini e'tiborga olgan holda shakl tomoni uchun nomema, mazmun tomoni uchun semema atamalarini qo'llaydilar⁷.

O.Yespersen "So'zning mazmuniy mundariyasi" tahlilida shakl birlamchi aspekt qilib olinishi onomosiologik metod, ma'no birlamchi qilib olinishi semasiologik metod ekanligini, onomosiologik metod sh – m ga, semasiologik metod m – sh ga borishini ta'kidlaydi⁸.

Tildagi so'zlar shakl va ma'no dialektikasiga ko'ra sinonimlar, omonimlar, antonimlar, paronimlar, variant, dublet so'zlarga ajraladi.

O'zbek tili sinonimlari haqidagi qarashlar o'ziga xos tarix va tadiriga ega. Mazkur soha mutaxassislarning fikrlarini umimlashtirib, quyidagi fikrga kelish mumkin: bir umumiy ma'noga birlashuvchi, ma'no nozikligi bilan farqlanuvchi so'zlar sinonimlar deyiladi.

Kulmoq, jilmaymoq, tabassum qilmoq, iljaymoq, tirjaymoq – xursandchilikni ifodalovchi bir umumiy ma'no ostida hamda yig'lamoq, ingramoq, sixtamoq, bo'kirmoq, dodlamoq – xafachilikni ifodalovchi bir umumiy ma'no ostida birlashuvchi ma'nodosh so'zlar guruhi bo'lib, o'zaro ma'no nozikligi, ma'no jilosi bilan farqlanadi. Guruhning markaziy elementi bosh so'z – dominant bo'lib, u emotsional-ekspressiv bo'yoqdan xoli, neytral yoki mo'tadil so'z hisoblanadi.

so'zlovchining o'zi ifodalayotgan fikrga emotsional-ekspressiv munosabati ifodalanadi. Masalan, o'ldi, yer tishladi, uxlab qoldi, qazo qildi, bandachilik qildi, bo'lmay qoldi, uchib qoldi.

Morfologik sinonimlar – ko'makchilar bilan kelishiklar sinonimiyasi: qalam bilan yozdi, qalamda yozdi; ukasiga oldi, ukasi uchun oldi va boshqalar. Sintaktik sinonimlar – kattalarning bittasi, kattalardan bittasi; bo'sh vaqtlar kitob o'qirdi, bo'sh vaqtlarda kitob o'qirdi; mehmonlar keldi, mehmonlar kelyapti, bu, shubhasiz, (so'zsiz, tabiiy) bizning yutug'umiz yoki gap paradigmasi va boshqalar⁹.

Semantik sinonimlar – tasdiq-inkor, ijobiy-salbiy kabi ma'nolarning ifodalanishi: 1. Handalagi tushmagur – handalagi tushgur. Bo'yi yetgan qizlar bor demaysizmi? – Bo'yi yetgan qizlar bor deb aytmaysizmi? 2. Yaxshi gapirdi (yomon, salbiy gapirdi ma'nosida) – yomon gapirdi (yaxshi, ijobiy gapirdi ma'nosida), Dahshat gapirdi (yaxshi gapirdi ma'nosida) – yaxshigina gapirdi (salbiy gapirdi ma'nosida); hazillashyapsiz! – Hazillashyapsizmi?(o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon) va boshqalar. YAxshi gapirdi (yaxshi gapirdi ma'nosida) – yomon gapirdi (yaxshi gapirdi ma'nosida) – dahshat gapirdi (judayam yaxshi gapirdi ma'nosida) shakllari sinonimik qatorni hosil qiladi. Omonimiya hodisasi tilda tasodifan yoki favqulodda ikki so'z (birlik)ning bir shaklga kelib, o'xshab qolishidan yuzaga keladi, ikki so'zda o'zaro hech qanday aloqadorlik mavjud bo'lmaydi. Avra – ko'rpaning ichki tamoni, avra – aldamoq, gipnoz qilmoq.

Omonim so'zlar bir tilga mansub bo'ladi, bir omonim so'z o'zbek tiliga, ikkinchi omonimik jufti rus tiliga (boshqa tilga) mansub bo'lmaydi, omonimik juftlik bir so'z turkumiga (ot so'z turkumiga mansub: ot – hayvon, ot – so'z turkumi, ot – ism) yoki ikki so'z turkumiga (o't – inson tana a'zosi, ot so'z turkumi, o't – o'tmoq, harakat, fe'l so'z turkumi) mansub bo'lishi mumkin.

⁶ Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 6. 11.

⁷ Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 6. 154.

⁸ Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 6. 11.; Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ.

В.В.Пассека и С.П.Сафроновой. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. – с. 55.

⁹ Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 6. 290.

Omonimik juftlik fonetik (grafik, bo'lmoq – *ikkiga bo'lmoq*, bo'lmoq – *yakunlamoq*), leksik (so'z, chal – *soz chalmog*, chal – *yiqtimoq*), grammatik (qo'shimcha, qaynatma, -ma *fe'lining bo'lishsiz shakli*, -ma – *sifat yasovchi qo'shimcha*, -siz – *sifat yasovchi*, siz – *kishilik olmoshi*) ko'rinishlarga ega bo'ladi. Omonimik juftlikning yana ikki turi mavjud bo'lib, akustik juftlik – omofon (*bob – kitob bobi*, *bop – loyiq*, *mos, muvofiq*), grafik juftlik (tom – *kitob jildi*, tom – *uyning tomi*) ka bo'linadi. Mazkur juftliklar noto'liq omonimik juftlik hisoblanib, turli so'z o'yinlarida, tuyuqlarda, badiiy tasvir vositalarida foydalaniladi.

Antonimiya hodisasi deganda, tilda qarama-qarshi, zid ma'no va tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladigan so'zlar tushuniladi. Yaxshi-yomon, past-baland, qalin-siyrak va h. Antonim so'zlar tilda zid ma'no va tushunchalarni muayyan bir belgi asosida qarshilantiradi. Bu belgi o'lchov, miqdor, hajm, jins, xususiyat va boshqalar bo'lishi mumkin, bir belgi asosida qarshilantirish antonimiyani yuzaga keltiradi. Masalan, unli-undosh, jarangli-jarangsiz, ota-ona, aka-uka, opa-aka, yoz-qish. Antonimiya hodisasi fonetik (tovush) antonimiya (ota-ona, aka-uka), leksik (so'z) antonimiya yaxshi-yomon, o'ng-chap), grammatik (affiksatsiya, kategoriya) antonimiya (beaql – boaql, birlik-ko'prik, o'tgan zamon – kelasi zamon, juda-sal)ga bo'linadi. Antonimiya hodisasi juftlik, ikkita qarama-qarshi ma'noli so'zdan iborat bo'lish bilan birga bir so'zning o'zida ikkita qarama-qarshi ma'noni ifodalash orqali ham yuzaga chiqishi mumkin, bunday hodisa enantiosemiya deyiladi. *Ko'lmoq* so'zining o'zida ko'rmaslik, zahar so'zining o'zida dori (davo), *chiqish* so'zida kirish (xonadan chiqish – karidorga kirish), *yomon* so'zida yaxshi ma'nosi (*yomon gapirdi*), *kir yuvmoq*, *kir yoymoq* (*yuvgandan keyin ham kir*). Enantiosemiya (ichki antonimiya) nutqiy hodisa hisoblanib, muayyan nutqiy vaziyatlar uchun xosdir.

Fonetik strukturasini o'zaro yaqin, bir xil o'zakdan tashkil topgan so'zlar paranomiya hodisasini vujudga keltiradi. *Bo'shliq* (*ma'lum chegara bilan o'rangan bo'sh joy*) – *bo'shlik* (*lapashang, pishiq-puxta emas*); *tuzliq* (*tuzdon, tuz saqlanadigan idish*) – *tuzlik* (*tuzlangan*); *otaliq* (*otaliqqa olmoq, moddiy, ma'naviy va boshqa yordam*) – *otalik* (*otalik burchi*); *otliq* (*ot mingan, suvoriy*) – *otlik* (*ismlik*); *diplomant* (*chemodan, portfel*) – *diplomant* (*diplom ishi himoya qiluvchi*). Umumta'lim maktabi darsliklarida, oliy va o'rta maxsus ta'lim darsliklarida ham paranomiya hodisasiga qo'yilgan definititsiyalarda xilmaxilliklar mavjud. Mazkur darsliklarda fakt – pakt, devon – davon, asil – asl, asir – asr kabi boshqa tillarda kirib kelgan o'zagi bir xil so'zlarni misol qilib keltirib xato qilingan. Bunday so'zlarning o'zagi o'z tili uchun bir xil, o'zbek tili uchun xos emas. *Axborot* so'zi arab tilida yasama so'z, o'zbek tilida yasama emas, *samolyot* so'zi rus tilida qo'shma so'z, o'zbek tilida qo'shma so'z emas.

Bir tilga mansub bo'lgan, bir tushunchani ifodalovchi, uslubiy ma'no jilosi bilan farqlanuvchi ikki so'z variant (variant so'z) deyiladi. Masalan, *kabutar* – *kaptar*, *nabira* – *nevara*, *gadoy* – *gado*, *podshoh* – *podsho* va h. Variant so'zlar qaysi uslubga xosligi, ijobiy yoki salbiy ma'no bildirishidan qat'i nazar, adabiy til me'yoriga mos hisoblanadi. Variantlarning til birliklari varianti, morfemaning varianti (allomorfi: -dek, -da; -gi, -ki, -qi), o'zakning varianti va boshqa ko'rinishlari mavjud.

Dublet so'zlar teng semantik strukturaga ega bo'lgan so'zlardir. Ikki tilga mansub bir tushunchani ifodalovchi ikki so'z dublet deyiladi. *Student* – *talaba*, *tilchi* – *lingvist*, *tilchi* – *tilshunos*, *universitet* – *dorilfunun*. Dublet so'zlar o'zaro iste'mol doirasiga ko'ra farqlanishi mumkin. Yangilik, ilmiylik, xoslanganlik belgisiga ko'ra farqlanadi va so'zlovchining individual munosabatini – bahosini ifodalashi mumkin¹⁰.

E'tiqod (diniy), qarindosh-urug'chilik (tog'a, xola, qaynog'a), hurmat (muhtaram, aziz, qadrdon), istak-tilak (baxt, omad), g'alaba-yutuq (g'olib, muzaffar), tuyg'u (surur, shukuh), rag'bat (barakalla,

tasanno) unvon (general, professor), kasbiy (o'qituvchi, vrach), sevgi-muhabbat (sevgilim, yolg'izim), ijtimoiy-siyosiy (hayot, turmush), vatan (mamlakat, el-yurt), xoslik (mening, bizning) kabi tushunchalarni ifodalovchi so'zlarda ijobiy emotsional-ekspressivlik, dard-kasallik (sil, rak), yomonlik (g'iybat, tuhmat), notanishlik (begona, yot), jinoyat (poraxo'rlik, kamomad), jazo (darra, qamoq), so'kish-qarg'ish (la'nat, yashamagur) kabi tushunchalarni ifodalovchi so'zlarda salbiy emotsional-ekspressivlik so'zlar denotativ ma'nosida ifodalanadi.

Til leksik sath birliklarining ichida yirik birliklardan biri frazema (ibora) hisoblanadi. Frazemalar shaklan gapga (tepa sochi tikka bo'ldi) yaqin kelsa-da, ma'no jihatdan (achchiqlandi) so'zga to'g'ri keladi, frazema ushbu jihati bilan ko'p tortishuv va munozaralarga sabab bo'lmoqda, hatto ba'zi bir tilshunosliklar (masalan, ingliz tilshunosligida) frazemani konstruksiya hisoblab, alohida sath birligi sifatida ajratadilar. Barcha til birliklarining (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik) ma'no tomoni (ayniqsa, leksik sathning) birlamchi bo'lganligi uchun frazemalarning leksik sathda, bir bo'lim sifatida o'rganilishi mutlaqo to'g'ri.

Ikki yoki undan ortiq so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan birikib, yaxlit bir ko'chma ma'no anglatishi frazema (ibora) deyiladi. Frazemalarning ko'chma ma'no ifodalashi ular uchun bosh mezon hisoblanadi. Masalan, *tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq*, *cholni ko'rib buva demoq*, *sichqonning inini ijaraga olmoq*. Frazemalar til hodisasi hisoblanadi, ularning yasashini individual xususiyat kasb etadi, tildan tilga tarjima qilinmaydi, boshqa tildagi muqobil varianti tanlanadi, ular vaqt o'tishi bilan sayqallanib, siqiq holga keladi, ulardan bir so'zni olib ham, bir so'zni qo'shib ham bo'lmaydi. *Ketmoni uchmoq*, *arini o'ldirmoq*, *paypoqqa nag'al qoqmoq*, *maykaga galstuk taqmoq* (kinofilmdan), *qariganda xo'rozqand yegisi kelibdi*, *mayiz yemagan xotin* (A.Qahhor) kabi iboralar individual yasaladi va keyinchalik ommalashadi. Frazema tarkibidagi so'zlarning hammasi yoki qisman (ba'zisi) ko'chma ma'noda kelishiga qarab frazeologik butunlik (ko'kka ko'tarmoq), frazeologik chatishma (sichqonning inini ijaraga olmoq), frazeologik qo'shilma (*hordiq chiqarmoq*)ga bo'linadi. Frazemalar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra frazeologik sinonimlar (*tosh mehr – bag'ri tosh*), frazeologik omonimlar (*boshiga ko'tarmoq* – hurmat qilmoq, *boshiga ko'tarmoq* – to'polon qilmoq), frazeologik antonimlar (*ko'kka ko'tarmoq* – maqtamoq, *yerga urmoq* – obro'sizlantirmoq)ga bo'linadi. Frazema tarkibidagi so'zlar boshqa tildan kirgan bo'lishi mumkin (*gapning indallosini aytmoq*). Gap tarkibidagi frazema qismlari siqiq (kompakt) holda bo'ladi, ularning orasiga boshqa so'zlar kiritilmaydi, nechta so'zdan iborat bo'lishidan qat'i nazar, frazemalar bir gap bo'lagi vazifasida keladi.

Xulosa va takliflar. Obyektiv olam elementlari shakl va ma'no yaxlitligidan iborat bo'lib, ularning so'z vositasida inson ongiga ko'chishi induksiya metodi asosidagi empirik tahlil, kuzatish va eksperimentga tayanadi va shu asosdagi sababiyat va natija qonunlariga bo'yinsunadi.

Tildagi mavjud so'zlar yig'indisi shu tilning lug'at fondini (leksik sathini) tashkil qiladi, o'zidan oldingi avloddan meros hisoblanadi, iste'mol talabiga binoan iste'molga qo'yiladi, shunga ko'ra tarixiy va hozirgi qatlamga ajraladi. Yangi so'zlarning paydo bo'lishi muayyan davrning ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy, bilingvistik omillari va zamonaviylik talablari asosida vujudga keladi.

Mazkur maqolada tilning (ayni paytda, natqning) markazi birligi bo'lgan so'zning shakl va ma'no munosabati simmetriyasi va asimmetriyasi tahlilga tortildi. So'zning shakl va ma'no dialektik birligi so'zning funksional xususiyatini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qodirov Z. O'zbek tilining dialektologik ustqurmasi. <https://www.ajhuman.uz/article/476572319202/abstract>.
2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Издательство Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1984. – 319 с.

4. Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В.Пассека и С.П.Сафроновой. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. – 404 с.
5. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – Москва: Просвещение, 1979. – 224 с.
6. Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 102 б.

¹⁰ Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. – Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 6. 34.

7. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
8. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 416 б.
9. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 448 б.
10. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 376 б.
11. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008. – 176 б.
12. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. В 4 т. Т. I–II. – Москва: Просвещение, 1958. – 536 с.
13. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 266 б.
14. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент, Ўқитувчи, 1972. – 208 б.
15. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 144 б.
16. https://www.researchgate.net/publication/395734115_Hozirgi_ozbek_adabiy_tili_Darslik_-_Toshkent_METODIST_NASHRIYOTI_2025_-_336_b.
17. <https://utppublishing.com/journal/ijsl/>.